

Izabela Krasieńska

<https://orcid.org/0000-0002-5897-9333>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Piotr Sławiński

<https://orcid.org/0000-0001-8729-0845>

Archiwum Państwowe w Kielcach, Oddział w Sandomierzu

„Polka z przekonań i języka”. Aleksandra z Pogodinów Pietrowa (1815–1883), filantropka, patriotka, wydawczyni i redaktorka

Zarys treści: Artykuł prezentuje życie i działalność Aleksandry z Pogodinów Pietrowej (1815–1883). Czasy, w których żyła bohaterka tego szkicu, były niezwykle trudne dla społeczności polskiej zaboru rosyjskiego. Przed powstaniem styczniowym budziła się świadomość narodowa i wzrastały oczekiwania wystąpienia zbrojnego przeciwko carskiemu zaborcy, a po nim nastąpiły represje, prześladowania i wzmożona rusyfikacja narodu polskiego. Choć Pietrowa była Rosjanką, żoną wysokiego rangą urzędnika carskiej administracji, została prawdziwą przyjaciółką ucieszonego narodu polskiego, wśród którego przyszło jej spędzić większą część życia i ofiarnie pracować na wielu płaszczyznach: charytatywnej, oświatowej, publicystycznej, redakcyjno-wydawniczej, a nawet politycznej.

Outline of content: The article presents the life and activity of Aleksandra Pietrov née Pogodin (1815–1883). It was an extremely difficult period for the Polish people in the Russian partition – a period of the awakening of national consciousness and increasing resistance against the Russian rule before the January Uprising, followed by severe post-uprising reprisals, persecutions and intensified Russification of the Polish nation. Although Petrov was Russian by origin, the wife of a high official of the tsarist administration, above all she was a true friend of the oppressed Polish nation, among whom she spent most of her life and devotedly worked in many domains: charity, education, journalism, editorial and publishing, and even political one.

Słowa kluczowe: Aleksandra Pietrowa z Pogodinów (1815–1883), Królestwo Polskie, polityka i rządy, sytuacja społeczna, prasa polska, XIX w.

Keywords: Aleksandra Pietrov née Pogodin (1815–1883), Kingdom of Poland, politics and governments, social situation, Polish press, 19th c.

Przełom lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w. w Rosji to okres masowych powstań chłopskich oraz budzenia się świadomości podjęcia walki z ustrojem feudalno-pańszczyźnianym i absolutyzmem carskim. Ruch rewolucyjny zaczął opanowywać coraz szersze kręgi społeczeństwa rosyjskiego, głównie inteligencję, rekrutującą się spośród zubożałej szlachty, niższych rangą urzędników i niższego duchowieństwa, jak również mieszczaństwo, a nawet chłopstwo, czyli tzw. raznoczyńców. Stworzył się wówczas doskonały klimat dla działalności rewolucyjnych demokratów rosyjskich i nawiązania przez nich przyjacielskiej wręcz łączności z rewolucyjnymi demokratami polskimi. W tej atmosferze zrodził się też rosyjski demokratyczny ruch kobiecy¹.

Od połowy XIX w. kobiety rosyjskie, wywodzące się ze sfer szlacheckich o radykalnych przekonaniach politycznych i społecznych, również pochodzące ze wspomnianych „raznoczyńców”, zaczęły występować w życiu publicznym oraz politycznym, manifestując w rozmaitych formach swoje poglądy. Jedną z nich była bohaterka artykułu, Aleksandra z Pogodinów Pietrowa, w społeczeństwie polskim znana jako Petrowowa lub Petrowa².

Aleksandra urodziła się 11 stycznia 1815 r. w Petersburgu. Jej rodzice byli Rosjanami. Ojciec Wasilij Pogodin (21 stycznia 1790 – 2 lutego 1863) uczestniczył w wojnie rosyjsko-tureckiej (1828–1829). W latach 1831–1845 pełnił obowiązki głównego intendenta rosyjskiej armii czynnej w Królestwie Polskim. W latach 1831–1833 był naczelnikiem komisariatu do spraw wojennych i utworzonej w 1832 r. komisji likwidacyjnej dla rozliczeń z ludnością Królestwa Polskiego za dostawy żywności dla wojska rosyjskiego podczas tzw. wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831. W 1842 r. otrzymał rangę tajnego radcy, a w 1846 r. został senatorem Królestwa Polskiego. W czasie wojny krymskiej w latach 1854–1856 był generalnym intendentem zachodniej i południowej armii rosyjskiej. W 1857 r. został zdymisjonowany. Za zasługi w tłumieniu powstania listopadowego jako jeden z 17 nagrodzonych generałów oraz wyższych rangą urzędników otrzymał majorat (donację) ze skonfiskowanych majątków państwa polskiego. Ukazem carskim z 16 października 1835 r. przyznano mu, dzięki protekcji namiestnika Królestwa Polskiego Iwana Paskiewicza, „w wieczne użytkowanie” dobra Osiek. Znajdowały się one w powiecie sandomierskim (województwo sandomierskie), od 1837 r. w guberni sandomierskiej, a od 1845 r. w guberni radomskiej powstałej z połączenia guberni sandomierskiej i kieleckiej (mimo reform administracyjnych 1867 r., gdy powołano ponownie gubernię kielecką, dobra majoratu Osiek nie zmieniły przynależności)³.

¹ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki narodu polskiego w latach sześćdziesiątych XIX stulecia*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego” 16/17 (1956), nr 3–4, s. 116.

² *Ibidem*, s. 117, 126.

³ *Ibidem*, s. 126; J. Kukulski, *Donacje paskiewiczowskie w okresie reform agrarnych*, Kielce 1987, s. 18, 339; J.Z. Pająk, *Podziały terytorialne na terenie regionu świętokrzyskiego w okresie zaborów*,

Jak napisał w 1916 r. ks. Stanisław Puławski, w dowód wdzięczności Pogodin postawił w lesie w pobliskiej Wiązownicy „wysoką kolumnę murowaną, a w niej osadził dużą blachę z napisem w rosyjskim i polskim języku: «Jaśnie Oświeconemu I. Paskiewiczowi, Feldmarszałkowi, hrabi erewańskiemu, księciu warszawskiemu, dzięki». Wskutek tego słowa całą miejscowość [folwark] znajdującą się koło tego pomnika nazwano «Dzięki»»⁴.

Od donatariuszy wymagano, aby mieszkali w przyznanym im majątkach i osobiście gospodarzyli. Po otrzymaniu majoratu sprowadził więc Pogodin do Królestwa Polskiego córkę Aleksandrę; los jej braci nie jest znany. Jako kolator⁵ kościołów znajdujących się na terenie otrzymanego majoratu wybudował ze składek parafian i swoich funduszy dwa kościoły rzymskokatolickie: w Osieku (w latach 1842–1852) i Wiązownicy (1844)⁶. Świadczy to o tym, że ten „działający przeciwko Polakom” w czasie powstania listopadowego generał carski wrósł dość mocno w polskie środowisko. Jako emeryt początkowo zamieszkał u córki w Warszawie, a majątek oddał w tzw. poręczającą administrację. Potem powrócił na wieś i mieszkał w pałacu w Dziękach. Emerytura generalska pozwalała mu na godne życie, a wszelkie dochody z majoratu Osiek (ok. 5000 rubli rocznie) przekazywał córce⁷.

Matką Aleksandry była Jelena z Kazakowów (1780–1829), córka pańszczyźnianego chłopca, później aktorka w pańszczyźnianym teatrze grafów Szeremietiewych (Piotra i jego syna Michała), niania grafa Dmitrija Szeremietiewa (1809–1871) i nałożnica jego ojca, grafa Mikołaja Szeremietiewa (1751–1809), dyrektora teatrów imperialnych w Rosji, za którego wyszła za mąż po śmierci jego żony Praskowji Kowalowej (1768–1803). Jelena miała z nim trzech synów: Mikołaja (1805–1811), Siergieja (1806–1880?) i Aleksandra (1809–?). Staraniem ojca w 1807 r. otrzymali wraz z matką nazwisko Istrowych i tytuł baronów Cesarstwa Austriackiego. W 1814 r. owdowiała Jelena poślubiła gen. Pogodina. Z tego małżeństwa urodzili

„Między Wisłą a Pilicą” 14 (2013), s. 54–55; М.С. Леонидов, *Погодин, Василий Васильевич*, https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/101731/Погодин (dostęp: 16.05.2019).

⁴ „W r. 1861 nieznanymi ludźmi zdarli blachę z tym napisem. Wtedy matka obecnego donatariusza Aleksandra Pietrowa, obstałowała w Warszawie piękną statuę Matki Bożej i takową na wierzchołku tej kolumny kazała umieścić. Gdy las wycięto i statua ta pozostała w polu, donatariusz obecny [Wasilij Pietrow] ofiarował takową kościołowi [w Wiązownicy] i z czasem umieszczono ją w ołtarzu, [gdzie znajduje się po dzień dzisiejszy]”, S. Puławski, *Opis kościołów dekanatu koprzywnickiego*, [Wiązownica] 1916, rkps w Bibliotece Diecezjalnej w Sandomierzu, s. 255–256.

⁵ Patron, czyli kolator kościoła parafialnego – pozostałość średniowiecznego prawa własności wobec kościołów parafialnych. Funkcje patronów pełnili właściciele dóbr, na których terenie znajdował się kościół. W przypadku Osieka i Wiązownicy był to patronat królewski scedowany na Pogodina. Patron miał prawo przedstawiania kandydatów biskupowi na stanowisko proboszcza i obowiązek troszczenia się o stan materialny kościoła i parafii. Prawo patronatu zostało zniesione po powstaniu styczniowym.

⁶ J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, Radom 1915, s. 121, 287.

⁷ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 126; E. Niebelski, *W dobrach Ossolińskich. Klimontów i okolice*, Klimontów 1999, s. 162.

się najstarsza córka Aleksandra (1815) i dwóch synów: Wasilij (1816) i Mikołaj (1817), którzy zmarli przed 1863 r.⁸

Aleksandra Pogodina mieszkała w Petersburgu i otrzymała domowe wykształcenie. Jeżdżąc do ojca do Warszawy w latach 1830–1835, nauczyła się języka polskiego⁹. W 1836 r. poślubiła Aleksandra Pietrowa, znakomitego szachistę rosyjskiego¹⁰.

Pietrow urodził się 13 lutego 1799 r.¹¹ w Bisierowie w guberni pskowskiej, gdzie mieszkał do 1802 r. Następnie przebywał w powiatowym mieście Noworzew, a od 1804 r. w Petersburgu. Początkowo uczył się w domu, a później w prywatnej szkole (jako dochodzący uczeń mieszkający w domu rodziców), której właścicielem był protojerej Michaił Kamienskij. Przez sześć lat kształcił się w Głównym Instytucie Pedagogicznym przygotowującym przyszłych nauczycieli szkół średnich. Zdobył tam wiedzę z zakresu inżynierii mechanicznej, a następnie rozpoczął służbę urzędniczą w różnych instytucjach państwowych. W latach 1821–1835 był członkiem klubu szachowego w Petersburgu, zorganizowanego w 1820 r. przez przyjaciela i późniejszego teścia – Wasilija Pogodina. Do tego klubu należeli m.in. Paskiewicz i Aleksander Puszkina¹². Pietrow w domu Pogodina poznał przyszłą żonę, która wówczas miała 6 lat. Aleksandra nauczyła się grać w szachy i w wieku 12 lat otrzymała od Pietrowa jego książkę z dedykacją – miała ją w swych zbiorach do śmierci¹³. Wyjazd Aleksandry na stałe do Królestwa Polskiego w 1835 r. stał się testem ich uczuć. Pietrow przebywając na urlopie w Warszawie, zaręczył się z nią w styczniu 1836 r. Ich ślub odbył się podczas kolejnej jego wizyty w Warszawie, 5 kwietnia tegoż roku w cerkwi funkcjonującej przy głównej kwaterze armii rosyjskiej w Zamku Królewskim. Z małżeństwa tego przyszły na świat dzieci

⁸ Д. Нудельман, Александр Петров. Человек и шахматный мастер, „Художественный вестник. Годовой Российский Историко-Искусствоведческий Журнал Для Любителей Старины” (2018), № 5, s. 14, 23; Герб баронов Истровых, <https://gerbovnik.ru/arms/5839.html> (dostęp: 23.06.2019).

⁹ Д. Нудельман, Александр Петров. Человек..., s. 24.

¹⁰ Aleksander Pietrow, syn Dmitrija Pietrowa (1771–1844) i poślubionej w 1797 r. Jewdoki z d. Sokołowej (1778?–1848), miał czworo rodzeństwa. Brat Iwan (ur. 1800) był urzędnikiem państwowym w randze kolejalnego radcy, a Wiktor (ur. 1807) służył w szkolnej artyleryjskiej brigadzie w randze chorążego. Siostra Nadieżda (1805–1855) wyszła za mąż za płk. Mikołaja Chamina, a ich syn Aleksander (ur. 1836) i wnuk Mikołaj (1864–1918?) byli generałami armii rosyjskiej. Losy drugiej siostry Aleksandra – Wiery (ur. 1811) pozostają nieznanne, *ibidem*, s. 10–11.

¹¹ Swietłana Swiridowa i Dawid Nudelman skorygowali funkcjonujący w literaturze błędny rok urodzenia Pietrowa z 1794 na 1799, С.Л. Свиридова, Псковские корни шахматиста А.Д. Петрова, „Псков” (2012), № 36, s. 115–123; Д.М. Нудельман, Псковские корни шахматиста А.Д. Петрова. (В продолжение разговора), „Псков” (2014), № 41, s. 98–101; *idem*, Поправки к биографии. К 215-летию со дня рождения А.Д. Петрова „64-Шахматное обозрение” (2014), № 1, s. 74. Por. М.С. Коган, Очерки по истории шахмат в СССР, Москва–Ленинград 1938, s. 149.

¹² Д. Нудельман, Александр Петров. Человек..., s. 16.

¹³ Мова о książce: А. Петров, Шахматная игра, приведенная в систематический порядок, с присовокуплением игр Филидора и примечание на оные, Санкт-Петербург 1824. Wydał jeszcze drugą książkę: Руководство к основательному познанию шашечной игры, или Искусство обыгрывать всех в простыя шашки, Санкт-Петербург 1827.

urodzone w Petersburgu, gdzie pracował do 10 marca 1840 r.: Wasilij (1837–1915) i Jelena (1839 – między 1874 a 1878). W 1837 r. Pietrow założył w Petersburgu klub szachowy, dla którego opracował regulamin. Po przyjeździe do Warszawy pełnił różne funkcje kierownicze u Paskiewicza; doszedł do rangi tajnego radcy. W Warszawie urodziły się kolejne dzieci: Maria (1841–1915?), Eudokia (1846–1939) i Aleksander (1849–1938)¹⁴. Od 1846 r. Pietrow był członkiem rady do spraw gospodarczych Aleksandryjsko-Maryjskiego Instytutu Wychowania Panien w Warszawie. W latach 1852–1862 przebywał w Puławach (Nowa Aleksandria), gdzie przeniesiono Instytut. W 1862 r. zrezygnował ze służby i zajął się sprawami gospodarczymi majoratu Osiek¹⁵.

Dzięki sympatii i życzliwości, z jaką odnosił się do patriotycznych kręgów społeczeństwa polskiego, zjednał sobie wielu przyjaciół, w tym samego Romualda Traugutta, który był gościem w jego domu. 6 lutego 1863 r. przebywając w Sandomierskiem z powodu pogrzebu teścia, spotkał się z Marianem Langiewiczem¹⁶. Podarował wówczas powstańcom „15 koni, 10 wołów, 20 baranów, 100 korcy owsa, 100 kwart słodzonej wódki, 100 bochenków chleba, 4 kute wozy oraz siodła i uprząż wszelaką”¹⁷. Wtedy również poznał jedną z ciekawszych postaci powstania styczniowego, adiutantkę gen. Langiewicza, Annę Henrykę Pustowójtównę (1838–1881)¹⁸. Z obozu Langiewicza powrócił z tajną misją polityczną (listem) – od dyktatora powstania do wielkiego księcia Konstantego. Najprawdopodobniej po aresztowaniu Langiewicza w Krakowie przez Austriaków Pietrow udał się do twierdzy Josefov, w której dyktator był przetrzymywany i przez władze więzienne wręczył mu sporą sumę pieniędzy (ok. 10 tys. zł). W 1863 r. wybrał się wraz z rodziną w podróż zagraniczną, by nie być świadkiem carskich represji związanych z powstaniem. Po powrocie do Rosji, a następnie do Warszawy zaprzestał gry w szachy. Pietrow bywał określany mianem polonofila, a w kołach rosyjskich nazywano go ironicznie „powstańskim”¹⁹.

¹⁴ Д. Нудельман, *Александр Петров. Человек...*, s. 23–24.

¹⁵ *Idem*, *Краткая история родословной Петрова Александра Дмитриевича*, s. 17–23, <https://studylib.ru/doc/453359/podvigi-slavnyh-predkov--2012> (dostęp: 26.05.2019).

¹⁶ И.М. Линдер, А.Д. Петров. *Первый русский шахматный мастер*, Москва 1952, s. 9, 37; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z umiłowania. Opowieść biograficzna o Wandzie z Wolskich Umińskiej (1841–1926)*, Lublin 1973, s. 246; W. Litmanowicz, J. Giżycki, *Szachy od A do Z*, t. 2, Warszawa 1987, s. 884–885; E. Niebelski, *W dobrach Ossolińskich...*, s. 164; *Александр Петров*, http://xn--80aaa5asd7agcy5a.xn--p1ai/Bases/Enz/P/PETROV_A/informacja.pdf (dostęp: 27.05.2019).

¹⁷ E. Niebelski, *W dobrach Ossolińskich...*, s. 164; *idem*, *Śladami wielkiego szachisty*, „Tygodnik Nadwiślański” 13 (1993), nr 33, s. 8.

¹⁸ Była ona córką rosyjskiego gen. Trofima Pustowojtowa i polskiej szlachcianki Marianny z Kossakowskich. Annę Henrykę Pustowójtównę babka Kossakowska wychowała na Polkę i patriotkę.

¹⁹ E. Niebelski, *W dobrach Ossolińskich...*, s. 163–164; W. Litmanowicz, J. Giżycki, *op. cit.*, s. 885; H. Rządowska, *Marian Langiewicz*, Warszawa 1967, s. 156–157; H.[B.] Берг, *Петров в плену у польских инсургентов*, „Шахматы в СССР” (1988), № 5, s. 29.

Po powrocie do Królestwa Polskiego w miejscowości Rybnica, znajdującej się nieopodal majoratu Osiek, wystawił zachowany do dziś pomnik. Stanął on na mogile żołnierzy rosyjskich poległych w bitwie stoczony 20 listopada 1862 r. z oddziałem partyzanckim dowodzonym przez Dionizego Czachowskiego²⁰.

Dzieci Pietrowów były uczone języka polskiego i wychowywane w kulturze polskiej. Wbrew opiniom niektórych, że w ich mieszkaniu nie używało się języka rosyjskiego, posługiwały się nim, chociaż matka nie przykładła do jego nauczania większej wagi. Wakacje spędzały najczęściej u dziadka Pogodina w Dziekuchach²¹.

Syn Wasilij pracował w kancelarii namiestnika. W 1869 r. ożenił się z Aleksandrą Lisiecką. Po śmierci dziadka majorat Osiek przypadł jego matce, ale po ślubie na jej prośbę zarządzał nim. Pełnił ponadto funkcję sędziego gminnego. Z uzyskanych dochodów brał tylko środki potrzebne na utrzymanie swojej rodziny, a resztę pieniędzy przekazywał matce do Warszawy. Sytuacja materialna majoratu Osiek po uwłaszczeniu nie była dobra. Pietrow uzyskał nawet zgodę władz na sprzedaż części działek zainteresowanym²².

W warszawskim mieszkaniu Pietrowów obok Traugutta bywali m.in. młodzi rosyjscy rewolucyjni oficerowie Andrij Potebnia i Matwiej Bezkiżkin – krewny Aleksandry, jego matka była Polką²³, członek konspiracyjnej organizacji w armii carskiej, powstaniec styczniowy, powieszony w Radomiu w 1864 r. Odwiedzał ich również późniejszy gubernator kielecki Konstantin Chlebnikow (1867–1869). W 1865 r. poślubił on córkę Pietrowów – Jelenę, która zamieszkała z nim na kwatery w Cytadeli warszawskiej. Po objęciu urzędu gubernatora płk Chlebnikow dał się poznać jako gorliwy inspirator i wykonawca różnych rusyfikacyjnych przedsięwzięć²⁴.

Kolejna córka Pietrowów – Maria kształciła się w domu, a następnie w Aleksandryjsko-Maryjskim Instytucie Wychowania Panien w Warszawie. W 1862 r. wyszła za mąż za Piotra Ksirichiego, porucznika pułku piechoty stacjonującego w Staszowie (powiat sandomierski). Po śmierci męża w 1912 r. przeniosła się do syna Dionizego zamieszkałego w Moskwie. Najmłodsza córka Eudokia również ukończyła Aleksandryjsko-Maryjski Instytut Wychowania Panien. Po śmierci ojca mieszkała wraz z matką i młodszym bratem przy ul. Chmielnej. Pomagała matce

²⁰ K. Сокол, *Монументальные памятники Российской Империи. Каталог*, Москва 2006, s. 275; K. Sokoł, A. Sosna, *Stulecie w kamieniu i metalu. Rosyjskie pomniki w Polsce w latach 1815–1915*, Moskwa 2005, s. 73–74.

²¹ Д. Нудельман, *Александр Петров. Человек...*, s. 33.

²² *Ibidem*, s. 33–34.

²³ Nie udało się ustalić stopnia ich pokrewieństwa. W. Dąbkowski, *Matwiej Bezkiżkin i ostatnia faza powstania styczniowego w Opoczyńskim*, „Przegląd Historyczny” 68 (1977), nr 3, s. 471–485; W. Dżakow, I. Miller, *Ruch rewolucyjny w armii rosyjskiej a powstanie styczniowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 277.

²⁴ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 132, 141; L. Dziedzic, *Gubernator kielecki Konstanty Chlebnikow i jego wspomnienia z Kielc*, „Studia Muzealno-Historyczne” 3 (2011), s. 186; Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim (1863–1915). Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999, s. 222, 225, 313.

w wydawaniu „Czytelnicy Niedzielnej”. W 1873 r. wyszła za mąż za oficera Aleksandra Czaplina, który zmarł w 1885 r. Najmłodszy syn Pietrowów – Aleksander od 1873 r. pracował na różnych stanowiskach w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego²⁵.

Opowiadając się po stronie uciemżonego narodu polskiego i nie widząc innej możliwości, by przywrócić mu dobra państwowe Rzeczypospolitej odebrane przez carat i oddane ojcu, cały dochód z majoratu w Osieku przeznaczyła Pietrowa na polskie cele społeczne. W odziedziczonym majątku założyła szkołę dla dzieci wiejskich oraz biblioteczkę dla ludu, przyczyniła się do likwidowania karczem i tworzenia w ich miejsce gospód bezalkoholowych. Już na początku lat sześćdziesiątych XIX w. znana była w Warszawie jako ofiarna rosyjska filantropka. Przez kilkanaście lat angażowała się w prace Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. Staraniem A. Pietrowej i hr. Aleksandry Potockiej (1818–1892) utworzono w 1853 r. w Warszawie schronisko dla upadłych dziewcząt (zakład dla pokutnic) z niższych warstw społecznych, zwane Magdalenkami, chroniące je przed zepsuciem moralnym. Pietrowa zorganizowała ponadto Przytułek św. Wincentego à Paulo. Namiestnik Królestwa Polskiego Michał Gorczakow (1793–1861) udzielił jej również, na prośbę hr. Potockiej, zezwolenia na prowadzenie od 21 lipca 1856 r. Przytułku św. Feliksa przez 3 lata tytułem próby. Pietrowa mogła bez przeszkód włączyć się w prace filantropijne dzięki zaufaniu wielkiej księżnej Jeleny Pawłownej (1806–1873), osoby niezwykle czarującej, odznaczającej się licznymi przymiotami umysłu i serca, która większą część swych zasobów przeznaczala na działalność oświatową i charytatywną. Jako Rosjanka i żona wysokiego rangą urzędnika carskiego Pietrowa miała również możliwość odwiedzania bez przeszkód Cytadeli warszawskiej oraz więzienia ratuszowego przy ul. Daniłowiczowskiej 7, gdzie dostarczała więźniom paczki świąteczne, żywność czy bieliznę. Matkom, żonom i dzieciom osadzonych Pietrowa i podobne jej rosyjskie oraz polskie kobiety niosły wsparcie materialne, wyjednywały widzenia z bliskimi, pisywały podania i listy, jak również zaopatrywały w prowiant, ubrania czy pieniądze tych, których wywożono z Warszawy na zesłanie. Aby zrozumieć taką postawę Rosjanek wobec polskich więźniów politycznych, trzeba wiedzieć, że w Rosji panował zwyczaj tzw. podajania, czyli obdarowywania aresztantów przez zupełnie nawet obcych im ludzi. Należy więc przypuszczać, że często i sami carscy żandarmi, pilnujący więzień, pomoc niesioną osadzonym przez rosyjskie kobiety uważali za rzecz zupełnie naturalną²⁶.

²⁵ Д. Нудельман, *Александр Петров. Человек...*, s. 35–36.

²⁶ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 126–127, 131, 141; *eadem*, *Z umiłowania...*, s. 242–243, 246; I. Kaniowska-Lewańska, *Stanisław Jachowicz. Życie, twórczość i działalność*, Warszawa 1986, s. 129; M. Janas, *Spółeczno-edukacyjna działalność zgromadzenia sióstr felicianek w Warszawie w latach 1854–1864*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” (2018), nr 1–2, s. 201; A. Petrani, *Kasata klasztoru ss. Felicianek w Warszawie w 1864 r. w świetle źródeł rosyjskich*, „Nasza Przyszłość” 35 (1971), s. 158; M. Werner, *O. Honorat Koźmiński kapucyn 1829–1916*, Warszawa 1972, s. 104, 124; P. Łossowski, Z. Młynarski, *Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1959, s. 160.

Najprawdopodobniej w czasie Wiosny Ludów Aleksandra zainteresowała się trudną sytuacją polskich więźniów politycznych, a zwłaszcza kobiet, które trafiły do więzień za udział w organizacji spiskowej entuzjastek (Związek Wspólnego Nieszczęścia), czyli kobiet biorących udział w tzw. spisku rzemieślników na terenie Królestwa Polskiego pod koniec lat czterdziestych XIX w. Kobiety te, uznane przez władze carskie za winne udziału w akcji rewolucyjnej, nazwano entuzjastkami. Znalazły się wśród nich tak znane postacie, jak np.: pisarka Anna Skimborowiczowa (1808?–1875)²⁷, poetka i powieściopisarka, prekursorka feminizmu Narcyza Żmichowska (1819–1876), działaczka polityczna i feministyczna Faustyna Morzycka (1822–1891) czy nauczycielka i działaczka konspiracyjna Emilia Gosselin (1815–1864)²⁸.

Około 1861 r. do polskiego ruchu społeczno-oświatowego, w którym Pietrowa brała udział jako tzw. ukryta katoliczka (konwertytka), a zarazem przyjaciółka Polaków, zaczęły docierać informacje o działalności kółek i grup rewolucyjnych demokratów. Każdy Rosjanin, który okazywał Polakom sympatię, a sprawie polskiej przychylność, stawał się osobistym przyjacielem Pietrowej. Podobnie jak Polki nosiła żalobę narodową po powieszonych rewolucjonistach-spiskowcach w odwecie za nieudane zamachy na hr. Aleksandra Wielopolskiego (1803–1877) i namiestnika Królestwa Polskiego w latach 1861–1862 Aleksandra von Lüdersa (1790–1874). Po aresztowaniu Jarosława Dąbrowskiego 14 sierpnia 1862 r. nastąpiły zamachy na szpiegów carskich, a Cytadela warszawska wypełniła się aresztantami wywodzącymi się głównie spośród warszawskich rzemieślników i robotników. Oczywiście rzeczą było, że rozszerzyła się działalność kobiececych stowarzyszeń zwanych „Piątkami”. Pietrowa pracowała zarówno w „Piątce” warszawskiej, jak i w Radzie Centralnej, tzw. Głównej „Piątce”, obok poetki i publicystki Seweryny Duchieńskiej (1816–1905)²⁹ czy Władysławy Gregorowiczowej. Opiekunem Głównej „Piątki” był działacz społeczny i urzędnik Piotr Umiński (1830–1906). Stowarzyszenia „Piątek”, które powstawały od kwietnia 1861 r. w całym kraju, były organizacjami tajnymi, a zakres działalności – szeroki. Do ich zadań należało m.in. zakładanie lazaretów, opieka nad rodzinami poległych bądź straconych rewolucjonistów, zaopatrywanie zesłańców w ciepłą odzież i pieniądze czy załatwianie lokali konspiracyjnych. Lokal taki znajdował się również w warszawskim mieszkaniu Pietrowów, a spotykali się tam obok wspomnianych już rewolucjonistów: Traugutta, Bezkiżkina i Potebni, również Wasilij Kapliński, Iwan Arnhold czy Piotr Śliwicki. Było to

²⁷ R. Skręt, *Skimborowiczowa z Sokolowskich Anna*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 38, Warszawa–Kraków 1997–1998, s. 162–163.

²⁸ M. Romankówna, *Gosselin Emilia*, PSB, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960, s. 357. Zob. D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 126; M. Romankówna, *Sprawa entuzjastek*, „Pamiętnik Literacki” 48 (1957), nr 2, s. 523; S. Król, *Cytadela Warszawska. X Pawilon – carskie więzienie polityczne (1833–1856)*, Warszawa 1969, s. 140–141.

²⁹ A. Bar, *Duchieńska Seweryna z Żochowskich I v. Pruszkowa*, PSB, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 440–441.

spokojne i bezpieczne miejsce, gdyż Pietrowowie prowadzili tzw. dom otwarty i obok rewolucjonistów czy działaczy społecznych bywali tam m.in. polscy i zagraniczni szachiści³⁰.

Zimą 1862–1863 r. Pietrowa przebywała m.in. w Kijowie w celu nawiązania bliższych kontaktów z rosyjskimi kobietami, by polscy działacze polityczni oraz rewolucyoniści mieli również i tam zagwarantowaną pomoc i by mógł ich ktoś wesprzeć w dalszej zesłańczej drodze. W okresie wzmożonych walk powstańczych i najcięższych represji popowstaniowych – jak wynika z biografii jej męża – przebywała z rodziną w Wiedniu i Paryżu, a następnie w Petersburgu i Moskwie, gdzie oficjalnie występowała jako opiekunka wdów i sierot po poległych. Po zdekonspirowaniu „Piątek” wiele członkiń tej organizacji zostało oskarżonych i ukaranych. W trakcie śledztwa, już po powrocie do Warszawy, Pietrowa wykazała się nadzwyczajną jasnością umysłu, a nawet brawurą. Zeznała, że podobnie jak czyniło wiele Rosjanek z Moskwy czy Petersburga, jako filantropka troszczyła się jedynie o wdowy i sieroty po poległych i pomagała więźniom z dobroci serca, ogarnięta miłością bliźniego, nie zważając przy tym na narodowość czy orientację polityczną potrzebującego wsparcia. Ciesząc się popularnością wśród warszawiaków oraz koneksjami sięgającymi nawet dworu carskiego, nadal oficjalnie jeździła do Cytadeli warszawskiej, niosąc pomoc aresztantom i publicznie odżegnując się od jakiegokolwiek działalności politycznej³¹.

Tylko raz, w sierpniu 1864 r. dała wyraz swoim poglądom i uczuciom, gdy znalazła się wśród Rosjanek – żon carskich oficerów – na stokach Cytadeli warszawskiej, gdzie odbywała się publiczna egzekucja członków Rządu Narodowego. Wówczas odważyła się wyrazić jawne oburzenie na widok tych rosyjskich kobiet ubranych w jasne stroje, które przysły popatrzeć na buntowników, i ostentacyjnie opuściła ich towarzystwo, stając obok klęczących i płaczących Polek. Żalobnym strojem i godną powagą wyraziła tym samym swoje głębokie i szczere współczucie, jednocząc się w bólu z prześladowanym polskim narodem. Za nią podążyło kilka innych Rosjanek, np. Monika Dymitriewa – córka rosyjskiego generała i matki Polki, której stryj był wysokim carskim dygnitarzem pełniącym służbę w Warszawie. Dymitriewa – polska patriotka, łączniczka Traugutta – po aresztowaniu dyktatora trafiła do więzienia. Powaga Pietrowej, szacunek i sympatia, jakimi darzona była w Warszawie, pozwoliły jej uniknąć aresztowania³².

³⁰ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 131–132, 136; P. Łossowski, Z. Młynarski, *op. cit.*, s. 160; M. Bruchnalska, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, z. 2, Miejsce Piastowe 1933, s. 74; W. Śliwowska, *Organizacja pomocy dla ofiar represji postyczniowych*, „Przegląd Historyczny” 82 (1991), z. 1, s. 93–94; B. Konarska-Pabiniak, *Seweryna Duchńska – literatka i patriotka*, „Notatki Płockie” 60 (2015), nr 2, s. 11–17.

³¹ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 137–140.

³² *Ibidem*, s. 146; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z umiłowania...*, s. 244, 248; T. Stawiarska, *Helena Tarczyńska – nauczycielka, społeczniczka, późna „Entuzjastka” (1850–1935)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 66 (2018), nr 2, s. 216.

Po śmierci męża na atak apopleksji 22 kwietnia 1867 r., nadal czynnie działała w Warszawskim Towarzystwie Dobroczyńności. Zmarła 5 maja 1883 r. Pochowano ją obok męża na prawosławnym cmentarzu wolskim w Warszawie, znajdującym się przy cerkwi Włodzimierskiej Ikony Matki Bożej. W okresie międzywojennym grób Pietrowów został zniszczony³³.

Po wstąpieniu na tron w 1856 r. cara Aleksandra II ożywiły się w Imperium Rosyjskim prądy reformatorskie, a głównym przedmiotem działalności społeczno-oświatowej stali się drobnomieszczenie (kupcy, robotnicy i rzemieślnicy). W Warszawie od 1815 r. zaczęły powstawać szkoły niedzielne dla rzemieślników oraz ich dzieci. W 1856 r. było ich 6 dla 3 tys. uczniów³⁴. W tym czasie Pietrowa opanowała już na tyle język polski, że bez przeszkód mogła aktywnie zainteresować się potrzebami rzemieślników. Organizowała dla nich kursy niedzielne, gdzie również sama wykładała, oraz popularne odczyty w resursach rzemieślniczych, przy których zakładane były biblioteki i kasy oszczędnościowe. Od 1858 r. współredagowała serię wydawniczą „Biblioteka Rzemieślnika Polskiego”, w ramach której ukazywały się popularne poradniki dla ludzi różnych zawodów: cieśli, stolarzy, kowali, ślusarzy, murarzy, garbarzy oraz giserów. Autorami tych poradników byli architekci: Jan Heurich (1834–1887)³⁵ i Władysław Hirszel (1831–1889)³⁶, pedagog, chemik, popularyzator wiedzy rolniczej Antoni Rogalewicz (1922–1886), inżynier Aleksander Mikołaj Miecznikowski (1836–1873)³⁷ i Józef Edward Dąbrowski³⁸.

³³ W 1830 r. kościół (pw. św. Wawrzyńca) na cmentarzu wolskim został zamieniony na cerkiew. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Polacy jako znak odwetu odebrali rosyjskiej Cerkwi prawosławnej budynek i urządzili kościół. Zniszczono również wszystkie nagrobki wokół świątyni, gdzie było najbardziej reprezentacyjne miejsce dla zmarłych. Następnie szczątki przeniesiono do innej części cmentarza prawosławnego, nie robiąc żadnej ewidencji. Nie wiemy, czy nagrobek Pietrowów zostałby zniszczony, gdyby niszczyciele wiedzieli, jaką pomoc nieśli oni Polakom w dobre paskiewiczowskiej i okresie powstania 1863 r., „X.Y.Z.”, *Kartka z dziejów kraju i Kościoła katolickiego w Polsce rosyjskiej*, t. 3, Poznań 1891, s. 102; Д.М. Нудельман, *Псковские корни шахматиста А.Д. Петрова...*, s. 100–101.

³⁴ K. Poznański, *Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831–1869. Lata zmagania i nadziei*, t. 2: *Szkoły rzemieślniczo-niedzielne*, Warszawa 2001, s. 13–47.

³⁵ Red., *Heurich Jan Kacper*, PSB, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 489–490.

³⁶ J. Sandel, *Hirszel (Hirschel) Władysław*, PSB, t. 9, s. 531.

³⁷ S. Bratkowski, B. Orłowski, *Miecznikowski Aleksander Mikołaj*, PSB, t. 20, Wrocław 1975, s. 734–735.

³⁸ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 127; T. Gospodarek, *Walka o kulturę narodową ludu na Śląsku (1815–1863)*, Wrocław 1968, s. 164; *Biblioteka Rzemieślnika Polskiego*, http://karo.umk.pl/K_3.02/Exec/z2w_f.pl?kl=12910-1558522005&al=x&priority=&u-id=&dist=2&lok=&liczba=5&pubyearh=&pubyearl=&lang=pl&bib=NUKAT&detail=5&pp=1&qt=F&si=0&pm=b&st1=stBiblioteka%20Rzemie%20C5%9Blnika%20Polskiego&di=sBiblioteka%20Rzemie%20C5%9Blnika%20Polskiego (dostęp: 22.05.2019).

Chcąc się jednak jeszcze bardziej przyczynić do szerzenia oświaty wśród rzemieślników, założyła Pietrowa w 1856 r., pierwsze na ziemiach polskich przeznaczone dla oświaty i wychowania warstw drobnomieszczańskich, pismo „Czytelnia Niedzielną”. Siedziba redakcji mieściła się w jej warszawskim mieszkaniu przy ul. Chmielnej. Pierwszy numer ukazał się 6 stycznia 1856, a ostatni – 25 grudnia 1864 r. Tygodnik ten drukował Józef Unger w Warszawie przy Krakowskim Przedmieściu 391. Objętość numeru nie była duża. Miał 8 stron w układzie dwukolumnowym, o ciągłej paginacji w obrębie rocznika. Prenumerata roczna wynosiła 2 ruble. Jak zaznaczono na okładce rocznika 5 z 1860 r., dochód ze sprzedaży periodyku zasilał Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności i działające w jego strukturach schronisko (dom) dla upadłych dziewcząt, tzw. Magdalenki. „Czytelnię Niedzielną” można było prenumerować i kupować w drukarni Józefa Ungera, w siedzibie redakcji oraz we wszystkich urzędach pocztowych na terenie Królestwa Polskiego i Cesarstwa Rosyjskiego oraz w niektórych kantorach prasy i księgarniach, np. u Henryka Natansona³⁹. W numerze 1 z 1856 r. czytamy:

Chcemy się z wami podzielić tym, cośmy już potrafili zdobyć z łaski Opatrzności, czy to na polu nauki, czy z doświadczenia własnego. Chcemy zwrócić baczną uwagę waszą na ważność obowiązków każdego, jako członka wielkiej rodziny społecznej, połączonej w jeden zgodny wieniec wzajemną miłością i bratnim podawaniem dłoni w dobrej i w złej doli. Wskażemy wam, jak każdy w tej rodzinie powinien odpowiedzieć swemu powołaniu, aby godnie zajmował swoje stanowisko; nie [zapomnimy] o obchodzącej cały ogół przemysłowej sprawie, nowych wynalazków, czy to w udoskonaleniu jakiego rzemiosła, czy w szczęśliwym pomysle do ulżenia wam ciężkiej a mozolnej pracy. Oto główne zadanie naszej *Czytelnicy*, z którego jedynie przy waszej pomocy, opartej na rozpowszechnianiu niniejszego pisma, wywiązać się zdołamy⁴⁰.

Odzew ze strony czytelników okazał się znaczny. „Czytelnia Niedzielną” mogła ukazywać się w nakładzie 6 tys. egzemplarzy, tymczasem inne pisma wychodziły w nakładzie 1–2 tys. egzemplarzy. W 1859 r. tygodnik miał ok. 4 tys. stałych prenumeratorów. Pismo rozchodziło się w Królestwie Polskim, kolportowane przez plebanie, dwory, szkoły i właścicieli zakładów przemysłowych. Zaslugą Pietrowej było to, że „Czytelnia Niedzielną” trafiła nawet do polskiej szkoły dla dzieci emigrantów politycznych na Batignolles w Paryżu. Wydawczyni otrzymała również pozwolenie na wysyłanie periodyku do pułków rosyjskich, w których służbę wojskową odbywali żołnierze pochodzący z terenów Królestwa Polskiego. W ten sposób tygodnik stał się łącznikiem z krajem rodzinnym, jego obyczajami, wiarą i mową, pozwalał zachować pamięć o najbliższych⁴¹. Przywoływana już niejednokrotnie w niniejszym artykule Dioniza Wawrzykowska-Wierciochowa napisała: „Do tych

³⁹ *Ogłoszenie od Redakcji Czytelnicy Niedzielnicy*, „Czytelnia Niedzielną” 2 (1857), nr 49, s. 385–386.

⁴⁰ *Wstęp*, „Czytelnia Niedzielną” 1 (1856), nr 1, s. 1.

⁴¹ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 130; T. Gospodarek, *op. cit.*, s. 182.

żołnierzy zagnanych, gdzieś na pogranicze tureckie, w stepy kirgiskie czy orenburskie, do północnej Rosji czy na Ural, ogłupionych musztrą i karanych chłostą docierało polskie pismo i przypominało im Polskę. Zawsze znalazł się ktoś, kto potrafił je odczytać innym, budząc w nich świadomość narodową, tęsknoty i myśli⁴². Fragmenty z „Czytelni Niedzielnej” czytali też niejednokrotnie księża, zamiast głosić niedzielne nauki religijno-umoralniające⁴³.

Z tygodnikiem współpracowało wielu wybitnych ówczesnych pisarzy, np.: Kazimierz Władysław Wójcicki (1807–1879), Antoni Pietkiewicz (1823–1903) publikujący pod pseudonimem Adam Pług⁴⁴, Józef Korzeniowski (1797–1863)⁴⁵, Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887), Józef Grajner (1831–1910) – również tłumacz, wydawca, działacz oświatowy, etnograf i folklorysta⁴⁶, komediopisarz, wydawca, dziennikarz, urzędnik Karol Kucz (1815–1892)⁴⁷ czy nauczyciel, działacz oświatowy i cenzor Jan Papłoński (1819–1885)⁴⁸. Spośród kobiet z „Czytelnią Niedzielną” współpracowały m.in.: pisarka, poetka i publicystka Maria Ilnicka (1825–1897), działaczka społeczno-oświatowa i feministyczna, nauczycielka oraz publicystka Antonina Machczyńska (1837–1919)⁴⁹, literatka i pamiętnikarka Katarzyna Lewocka (1799–1890)⁵⁰, publicystka Władysława Rogozińska, działaczka oświatowa i poetka, z zawodu hafciarka Anna Libera (1805–1886)⁵¹, publicystka, wydawczyni, pisarka Zofia Ścisłowska (1812–1873)⁵² czy wspomniana już Duchyńska⁵³. Sama Pietrowa również na tyle dobrze opanowała język polski, że zamieszczała liczne artykuły napisane w duchu patriotycznym⁵⁴. Na łamach „Czytelni Niedzielnej” publikowane teksty nie były jednak podpisywane, co utrudnia identyfikację autorów i tym samym nie można ustalić, które artykuły wyszły spod pióra Pietrowej.

Pracę w redakcji „Czytelni Niedzielnej” otrzymał przybyły w październiku 1860 r. z zesłania na Syberii do Warszawy działacz polityczny i społeczny, konspirator, historiograf oraz publicysta Agaton Giller (1831–1887). Trudno dokładnie określić, w jakim czasie był on redaktorem tego pisma. Jeden z jego biografów,

⁴² D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 130.

⁴³ T. Gospodarek, *op. cit.*, s. 182.

⁴⁴ E. Deresz, *Pietkiewicz Antoni*, PSB, t. 26, Wrocław 1981, s. 150–152.

⁴⁵ S. Kawyn, *Korzeniowski Józef*, PSB, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 169–172.

⁴⁶ M. Dereżyński, *Grajner Józef*, PSB, t. 8, s. 535.

⁴⁷ E. Tomaszewski, *Kucz Karol*, PSB, t. 16, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, s. 66–68.

⁴⁸ S. Konarski, *Papłoński Jan*, PSB, t. 25, Wrocław 1980, s. 175–177.

⁴⁹ *Idem*, *Machczyńska Antonina*, PSB, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 626–627.

⁵⁰ I. Kaniowska-Lewańska, *Lewocka z Lipińskich Katarzyna*, PSB, t. 17, Wrocław 1972, s. 254–255.

⁵¹ W. Bieńkowski, *Libera Anna*, PSB, t. 17, s. 279–280.

⁵² A.L. Gzella, *Ścisłowska Zofia*, w: *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 2, red. T. Radzik, A.A. Witusik, J. Ziółek, Lublin 1996, s. 275.

⁵³ *Od redakcji Czytelni Niedzielnej. Sprawozdanie*, „Czytelnia Niedzielną” 1 (1856), nr 52, s. 409; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 127; T. Gospodarek, *op. cit.*, s. 182.

⁵⁴ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z umiłowania...*, s. 247.

Michał Jarnecki stwierdził, że funkcję tę pełnił od lutego 1861 do czerwca 1863 r. Natomiast Robert Matysik odnotował, że w okresie zajmowania przez Gillera stanowiska redaktora „Czytelni Niedzielnej” zostało wydanych zaledwie 9 numerów (od 44 z 3 listopada 1861 r. do 52 z 29 grudnia tegoż roku). Następnie mógł być, aż do połowy 1863 r., nieformalnym (nieujawnionym) redaktorem. Zapewne jednak zarobki, jakie otrzymywał Giller z tytułu wykonywanej funkcji redaktora tego periodyku, zapewniały mu utrzymanie, gdyż pisarstwo z konieczności było w tym czasie sposobem zarabkowania dla wielu ludzi⁵⁵. Niewykluczone, że do redakcji „Czytelni Niedzielnej” wprowadzili Gillera dwaj – podobnie jak on – byli zesłańcy syberyjscy: Mateusz Gralewski (1826–1891)⁵⁶ oraz Aleksander Krajewski (1818?–1903)⁵⁷. Ten drugi najprawdopodobniej był wcześniejszym redaktorem tego tygodnika, a pierwszy zastąpił Gillera na tym stanowisku⁵⁸. W jego życiu istotną, lecz nie do końca zbadaną rolę odegrała też sama Pietrowa. Niewykluczone, że darzył ją „jeśli nie miłością, to przynajmniej sympatią”⁵⁹.

Zadaniem pisma w czasach Gillera była gorliwa służba oświacie narodowej. Redaktor zachęcał czytelników do nadsyłania informacji na temat ochronek, szkół, sposobów nauczania czy nauczycieli. Apelowal do rodziców w sprawie kształcenia dzieci. Zachęcał do nauki dla dobra własnego i kraju⁶⁰. W swych tekstach niedwuznacznie sugerował, że nadrzędnym celem jest powstanie narodowe, a jego „gorąca, patriotyczna publicystyka [...] kształtowała [...] atmosferę warszawskiej ulicy”⁶¹.

Należy jednak pamiętać, że na łamach „Czytelni Niedzielnej” decydujący głos należał do założycielki i wydawczynie. W artykułach Pietrowej dużo było uproszczeń i naiwności, ale nie brakowało w nich „głębokiej miłości do ludu”. Walczyła z zabobonami i wróżbiarstwem, ciemnotą i alkoholizmem, zalecała pracowitość, uczciwość, rzetelność oraz trzeźwość⁶².

Na łamach pisma drukowane były artykuły religijno-moralne, wiersze, opowiadania z historii polskiej i powszechnej, artykuły z przyrodoznawstwa, rzemiosła, gospodarstwa wiejskiego i domowego, żywoty sławnych ludzi oraz wiadomości

⁵⁵ M. Jarnecki, *Agaton Giller (1831–1887)*, Kalisz 2016, s. 26; R. Matysik, *Agaton Giller – redaktor „Czytelni Niedzielnej”*, w: *Drogi Polaków do niepodległości. W 150. rocznicę powstania styczniowego*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, W. Śliwowska, Warszawa 2015, s. 192, 201; B. Petrozolin-Skowrońska, *Inteligencja Warszawy przed powstaniem styczniowym (portret zbiorowy reprezentacji)*, w: *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia*, [t.] 4, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1985, s. 66; J. Szczerbiński, *Człowiek swoich czasów (Agaton Giller)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 30 (1991), nr 3–4, s. 51.

⁵⁶ J. Reychman, M. Tyrowicz, *Gralewski (Grala, Gralak) Mateusz*, PSB, t. 8, s. 540–541.

⁵⁷ Z. Ciechanowska, *Krajewski Aleksander Albert*, PSB, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 103–105.

⁵⁸ R. Matysik, *op. cit.*, s. 191, 201.

⁵⁹ M. Jarnecki, *op. cit.*, s. 26.

⁶⁰ R. Matysik, *op. cit.*, s. 194.

⁶¹ J. Szczerbiński, *op. cit.*, s. 51–52.

⁶² D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 127–129.

o założonych szkołach. Na uwagę zasługuje dział „Różności” zawierający odezwy, ogłoszenia oraz informacje o książkach adresowanych do ludu. Warto podkreślić, że od 1858 r. w „Czytelni Niedzielnej” zamieszczano życiorysy wzorowych i zamożnych chłopów nagrodzonych za swą pracę przez funkcjonujące w Królestwie Polskim w latach 1858–1861 Towarzystwo Rolnicze. Akcja ta miała zachęcać innych włościan do pójścia w ślady wyróżnionych, czyli do pracowitości oraz przykładowego życia⁶³.

Retoryka „Czytelni Niedzielnej” nie spodobała się publiczności „Gazety Codziennej” Franciszkowi Staszicowi, który w 1861 r. określił pismo Pietrowej mianem plotkarskiego:

Czytelnia [...] niedzielna przeznaczona właściwie dla mieszczan i klasy rzemieślniczej, sług, brukowych lazaronów, niepospolite powinna by zająć miejsce w tego rodzaju pismach ludowych. Dotąd obrała sobie ona dość obszerny zawód; pobratana z niższą klasą mieszczan, pokumana z rzemieślnikami, oficjalistami, sługami płci obojga, nie wzgardziła też i prostym wieśniakiem i przygarniając go zarówno z drugimi do piersi macierzyńskiej, karmi wszystkich jak może, mlekiem wszechwładnej oświaty. Życzeniem jednak byłoby naszym, aby *Czytelnia* trzymała się wyłącznie bruku miejskiego i na tej drodze starała się szerzyć swój zbawienny pożytek wśród niższej klasy mieszkańców miasteczek. Byłoby też do życzenia, aby *Czytelnia* przybrała barwę więcej obywatelską, a zrzuciła dwuznaczny płaszczyk – kosmopolitańskiej dewocji, która bałamuci umysł i psuje serca ludu. [...]. Czytelnia niedzielna podobna jest do owej gadatliwej swachy, lub skromnej na pozór dewotki, co to znając wszystkie skrytości serca ludzkiego biega żywym pędem od wioski do miasta, od kuchni do warsztatu i opowiada różności⁶⁴.

Z sympatią do „Czytelni Niedzielnej” odnosił się natomiast arcybiskup metropolita warszawski ks. Antoni Melchior Fijałkowski (1778–1861), udzielając pismu i jego twórcom pasterskiego błogosławieństwa. Przy okazji dodał, że tygodnik czyta wielu rzemieślników i włościan, na których wywiera „zbawienny wpływ”, a i on przegląda z uwagą każdy numer. Zwrócił się też z prośbą do księży, aby propagowali wśród swoich parafian „Czytelnię Niedzielną”. 13 października 1861 r. redakcja poinformowała o śmierci arcybiskupa, podkreślając, że był protektorem pisma, i podziękowała duchowieństwu i wiernym za jego rozpowszechnianie wśród społeczeństwa⁶⁵.

W 1861 r. antycarskie manifestacje patriotyczne w Warszawie osiągnęły apogeum i zaborca pod ich presją zmuszony został do ustępstw administracyjnych, ale

⁶³ R. Matysik, *op. cit.*, s. 193–194; T. Gospodarek, *op. cit.*, s. 182.

⁶⁴ F. Staszic, *O potrzebie pism dla ludu wiejskiego*, „Gazeta Codzienna” 31 (1861), nr 67, s. 1.

⁶⁵ [A.M.] Fijałkowski, [L.] Czajewicz, [Antoni Melchior Fijałkowski... do Szanownej Redakcji Czytelni Niedzielnej], „Czytelnia Niedzielną” (6) 1861, nr 4, s. 25; Antoni Melchior Fijałkowski arcybiskup warszawski, „Czytelnia Niedzielną” (6) 1861, nr 41, s. 321.

towarzystwo im represje, kiedy na scenę polityczną wkroczył Wielopolski. W takiej sytuacji do głosu postanowili dojść byli zesłańcy syberyjscy z Gillerem na czele, zakładając własny konspiracyjny organ prasowy pt. „Strażnica”⁶⁶.

Pietrowa współtworzyła to pismo adresowane głównie do mieszczan oraz rzeźmieśników. Jak podkreślała Wawrzykowska-Wierciochowa, „została wciągnięta do wydawnictwa i kolportażu” periodyku przez jego wydawcę i redaktora Gillera. Choć trudno nam określić, które artykuły wyszły spod jej pióra, gdyż autorzy ich nie podpisywali, to jednak z uwagi na bliską znajomość z Gillerem można przypuszczać, że zaangażowana była nie tylko w powstanie „Strażnicy”, ale również wspomagała ją finansowo⁶⁷.

Pierwszy numer czasopisma ukazał się 1 lipca 1861, a ostatni – 22 maja 1863 r. Ogółem wydrukowano 59 numerów. „Strażnica” wychodziła więc w czasach, kiedy Giller ściśle współpracował z Pietrową w redakcji „Czytelnicy Niedzielnej”. Projekt wydawania „Strażnicy” powstał wśród młodzieży studiującej i mieszczańskiej, z której wytworzyło się potem prawe skrzydło stronnictwa „czerwonych”⁶⁸.

„Strażnicę” założyli najprawdopodobniej bracia Jan, Leon i Stanisław Frankowscy – studenci Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie⁶⁹, spiskowiec Franciszek Godlewski (1834?–1863), polski malarz pochodzenia żydowskiego Aleksander Sochaczewski, właściwie Lejb Sonder (1843–1923) oraz zecer z „Gazety Polskiej” Józef Szumański. Zaslugą braci Frankowskich i Sochaczewskiego było urządzenie tajnej drukarni, gdzie tłoczono „Strażnicę”. Powstała ona dzięki heroicznym wysiłkom i poświęceniu patriotycznej części ludności Warszawy, a mieściła się przy ul. Chmielnej⁷⁰.

Funkcje redaktorów „Strażnicy” obok Gillera pełnili Krajewski, uczestnik Wiosny Ludów Joachim Szyk (1823?–1896) i Bronisław Denhel. Z pismem współpracowali, nadsyłając artykuły do druku: publicysta powieściopisarz, poeta, współpracownik kilku warszawskich dzienników Władysław Sabowski (1837–1888)⁷¹, publicysta związany z „Gazetą Codzienną” i „Przeglądem Europejskim”, członek organizacji powstańczej Adolf Hennel (1830–1869)⁷², działacz polityczny i niepodległościowy, korektor w „Gazecie Codziennej” i „Gazecie Polskiej” Leon Chmurzyński (1830–1868)⁷³, wspomniany S. Frankowski i inni. Pismo współtworzyli początkujący publicyści oraz działacze ruchu narodowowyzwoleńczego. Z uwagi na fakt, że Giller oraz Szyk znaleźli się w składzie Komitetu Centralnego

⁶⁶ F. Ramotowska, *Warszawa Przedstyczniowa. Przebudzenie: „rewolucja moralna”*, oprac. D. Lewandowska, M. Osiecka, Warszawa 2018, s. 89.

⁶⁷ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Rosyjskie przyjaciółki...*, s. 135; Д. Нудельман, *Александр Петров. Человек...*, s. 26.

⁶⁸ S. Lato, *Oblicze ideowe tajnej prasy czerwonych*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1 (1962), s. 130–131.

⁶⁹ J. Zahorska, *Frankowski Jan*, PSB, t. 7, Kraków 1948–1958, s. 93.

⁷⁰ S. Lato, *op. cit.*, s. 130–131.

⁷¹ S. Burkot, *Sabowski Władysław*, PSB, t. 34, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993, s. 248–250.

⁷² S. Kieniewicz, *Hennel Adolf*, PSB, t. 9, s. 394–395.

⁷³ W. Rudzka, *Chmurzyński Leon*, PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 344.

Narodowego, „Strażnica” stała się półoficjalnym wydawnictwem stronnictwa „czerwonych” zmierzających do szybkiego wzniesienia powstania i wciągnięcia do niego chłopów⁷⁴.

„Strażnica” ukazywała się w zmiennym formacie (24–41 cm), zadrukowana po jednej stronie w dwóch szpaltach. Pojedynczy numer kosztował 15 gr. Kolportowana była nie tylko w Królestwie Polskim, docierała nawet do środowisk emigracyjnych we Francji⁷⁵. Jak można przeczytać z winiety tytułowej, pismo miało „stać [...] na straży prawidłowego rozwoju uczuć patriotycznych i bronić zasad wolności”⁷⁶. Artykuły nie były opatrzone tytułami. W winiecie znajdował się początkowo orzeł z krzyżem i palmą męczeńską, a później tarcza z Orłem i Pogonią. Redaktorzy oraz współpracownicy zabiegali, by artykuły pisane były językiem prostym i obrazowym, często nawet chaotycznym, ale dostosowanym do poziomu mało wykształconych odbiorców, a głównie do mieszczan i rzemieślników⁷⁷.

„Strażnica” miała prawo uchodzić za pismo postępowe, gdyż reprezentowała ideę walki zbrojnej z carskim zaborcą, opowiadała się za koniecznością reform administracyjnych i społecznych, popierała sprawę oczyszczenia chłopów oraz sprzeciwiała się rządowi Wielopolskiego. Stała na stanowisku niechęci narodowej do wszystkiego, co carskie. Sprzeciwiała się nawet nawiązaniu stosunków z rosyjskimi rewolucjonistami. Pismo postulowało, aby niepodległa Polska znajdowała się w granicach z 1772 r., a więc nadal powinna obejmować ziemie Litwy, Ukrainy i Białorusi. „Strażnica” opowiadała się za monarchicznym ustrojem przyszłej Polski⁷⁸.

Na koszt Pietrowej ukazywało się jeszcze jedno tajne czasopismo – „Wiadomości z Pola Bitwy”, najpierw organ prasowy Rządu Tymczasowego, a następnie Rządu Narodowego. Pismo wychodziło od 10 lutego 1863 do 9 kwietnia 1864 r. i kilkakrotnie ze względu na dekonspirację zmieniał tytuł. Najpierw były to „Wiadomości z Pola Bitwy”, następnie „Doniesienia z Pola Bitwy”, „Doniesienia z Placu Boju” i wreszcie „Wiadomości z Placu Boju”. Tłóceniem pisma zajmował się zarządzający drukarniami Rządu Narodowego Józef Bogdan Wagner (1815–1882)⁷⁹. „Wiadomości z Pola Bitwy” cieszyły się dużą poczytnością wśród warstw uboższych, ale docierały do wszystkich środowisk społecznych. Na ich łamach pojawiały się m.in. informacje o stoczonych walkach i osobach poległych, pisano o aktach terroru,

⁷⁴ S. Lato, *op. cit.*, s. 130; W. Giełżyński, *Prasa warszawska 1661–1914*, Warszawa 1962, s. 319; J. Kulczycka-Saloni, *Prasa podziemna powstania styczniowego*, „Kwartalnik Prasoznawczy” 2 (1958), nr 3, s. 17–18.

⁷⁵ S. Lato, *op. cit.*, s. 131–132.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 131.

⁷⁷ *Powstanie styczniowe. Strażnica (1 lipca 1861 – 22 maja 1863)*, <https://www.bn.org.pl/powstanie/index.php?url=straznica> (dostęp: 24.05.2019).

⁷⁸ S. Lato, *op. cit.*, s. 132.

⁷⁹ Szerzej zob. H.S. Zawadzki, *Józef Bogdan Wagner. Dyrektor tajnych drukarni Rządu Narodowego w Powstaniu Styczniowym*, Toruń 1987.

których dopuściły się wojska carskie, drukowano raporty Rządu Narodowego. Redakcja korzystała zwłaszcza z raportów przesyłanych przez dowódców powstańczych. Pismo stanowiło więc swego rodzaju biuletyn wojenny. Początkowo za redakcję odpowiadał Giller, a później specjalna Komisja Prasowa kierowana przez dziennikarza, krytyka literackiego, pedagoga, a zarazem członka Rządu Narodowego – Edwarda Siwińskiego (1831–1897)⁸⁰. Prace Komisji nadzorował jednak Giller⁸¹.

W jednej ze swych publikacji, z 1956 r., Wawrzykowska-Wierciochowa określiła Rosjanki sympatyzujące w okresie zaborów z uciemiężonymi przez carat Polakami „przyjaciółkami narodu polskiego”. Do kobiet tych zaliczyła m.in. Dymitriewą, którą nazwała „sojuszniczką «polskich buntowników»”, czy bohaterkę niniejszego artykułu Pietrową. Choć od wydania tego szkicu minęło przeszło 60 lat, to nie powstało dotąd żadne opracowanie poświęcone tej nietuzinkowej kobiecie. Pomijana jest nawet w publikacjach dotyczących „Czytelni Niedzielnej” – pisma, które założyła, wydawała, finansowała i kolportowała. Wspomina się o niej, co najwyżej i to zupełnie przypadkowo, w biografjach Gillera oraz Pietrowa – znakomitego rosyjskiego szachisty. Dlatego głównym celem artykułu było zaprezentowanie życia i działalności: politycznej, oświatowej, filantropijnej, publicystycznej i redakcyjno-wydawniczej Pietrowej. Została ona bowiem niesłusznie zapomniana przez historyków oraz prasoznawców.

Chociaż była córką carskiego generała, urodzoną w Rosji, oraz żoną wysokiego rangą urzędnika z czasów Królestwa Polskiego, to pokochała naród polski, wśród którego przyszło jej spędzić większą część życia, najpierw w majątku Osiek pod Sandomierzem, a po ślubie m.in. w Warszawie u boku męża. Jej dom był zawsze otwarty dla rosyjskich i polskich rewolucjonistów, bywali tam również działacze społeczni i oświatowi oraz polscy i zagraniczni szachiści. Mąż Aleksandry, pomimo zajmowanego stanowiska, również sympatyzował z polskimi „buntownikami” i w czasie powstania styczniowego wspomagał powstańców walczących pod dowództwem Langiewicza w okolicach Sandomierza. Aleksandra często z narażeniem życia niosła pomoc osadzonym w Cytadeli warszawskiej polskim spiskowcom, pomagała im podczas drogi na syberyjską katorgę, zaopatrując w ciepłą odzież, żywność i pieniądze. Bezinteresownie pomagała wdowom i sierotom po zmarłych rewolucjonistach czy rodzinom wywiezionych na Syberię. Troszczyła się o moralność, organizując w Warszawie m.in. schronisko dla tzw. kobiet upadłych (popularne Magdalenki). Nie możemy również zapomnieć o jej działalności oświatowej. Zorganizowała bowiem w majątku Osiek, zapisanym jej przez ojca,

⁸⁰ R. Skręt, *Siwiński Edward*, PSB, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 621–623.

⁸¹ E. Tomaszewski, *Prasa Królestwa Polskiego i ziem litewsko-ruskich okresu międzypowstaniowego (1832–1864)*, w: *Prasa polska w latach 1661–1864*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 189–190, 198.

szkołę dla dzieci wiejskich oraz biblioteczkę ludową, włączyła się ponadto w walkę z alkoholizmem. Ważna, ale pomijana jest także jej działalność redakcyjno-wydawnicza oraz publicystyczna w „Czytelni Niedzielnej”, w konspiracyjnej „Strażnicy” – periodyku stronnictwa „czerwonych” i „Wiadomościach z Pola Bitwy” – organu prasowego Rządu Narodowego podczas powstania styczniowego.

**“A Polish Woman by Conviction and Language”.
Aleksandra Pietrov née Pogodin (1815–1883),
a Philanthropist, Patriot, Publisher, and Editor**

Abstract

The article presents only the basic facts from the life of Aleksandra Pietrov née Pogodin (1815–1883) – a Russian woman who spent most of her life in Warsaw, where she also was buried at the local Orthodox cemetery. She was a remarkable woman, a true friend of the oppressed Polish nation during the tsarist captivity. Unfortunately, she has been omitted in the historical and press studies conducted so far and now she has been completely forgotten. The present sketch is the first attempt to shed more light on the life and diverse activities of Aleksandra Pietrov – a fighter for the Polish cause, philanthropist, educational activist and publicist, publisher and editor. The study was conducted with the use of the biographical method which is included in the qualitative research methods, and the quality method of the press content for the press studies, useful for the presentation of formal and publishing features of the papers: *Czytelnia Niedzielnia*, *Strażnica*, and *Wiadomości z Pola Bitwy*.

**«Полька по убеждениям и языку». Александра Петрова
урожд. Погодина (1815–1883), благотворительница,
патриотка, издательница и редактор**

Аннотация

В статье представлены лишь основные факты из жизни Александры Петровой, урожденной Погодиной (1815–1883) – русской, которая большинство своей жизни провела в Варшаве, где умерла и была похоронена на местном православном кладбище. Это была незаурядная женщина, настоящий друг угнетенного польского народа в период царского ига, которая все делала, имея в виду другого человека. К сожалению, в прежних исторических и относящихся к теории прессы исследованиях о ней несправедливо умалчивалось из-за чего, в настоящее время, она совершенно забыта. Данный очерк является первой попыткой приблизить жизнь и разностороннюю деятельность А. Петровой – борца за польское дело, благотворительницы, делателя просвещения, а также публициста, издательницы и редактора. В нем был применен биографический метод, причисленный к качественным методам исследований. Был также использован качественный метод содержания прессы, применяемый в исследованиях, относящихся к теории прессы. Он оказался полезным при обзоре формально-издательских качеств «Воскресенской читальни», «Сторожевой башни» и «Новостей с поля битвы».

Bibliografia

Źródła

- Antoni Melchior Fijałkowski arcybiskup warszawski, „Czytelnia Niedzielną” 6 (1861), nr 41, s. 321.
- Bruchnalska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, z. 2, Miejsce Piastowe 1933.
- Fijałkowski [A.M.], Czajewicz [L.], [Antoni Melchior Fijałkowski... do Szanownej Redakcji Czytelni Niedzielną], „Czytelnia Niedzielną” 6 (1861), nr 4, s. 25.
- Od redakcji Czytelni Niedzielną. Sprawozdanie, „Czytelnia Niedzielną” 1 (1856), nr 52, s. 409.
- Ogłoszenie od Redakcji Czytelni Niedzielną, „Czytelnia Niedzielną” 2 (1857), nr 49, s. 385–386.
- Puławski S., *Opis kościołów dekanatu koprzywnickiego*, [Wiązownica] 1916, rkps w Bibliotece Diecezjalnej w Sandomierzu.
- Staszic F., *O potrzebie pism dla ludu wiejskiego*, „Gazeta Codzienna” 31 (1861), nr 67, s. 1.
- Wiśniewski J., *Dekanat sandomierski*, Radom 1915.
- Wstęp, „Czytelnia Niedzielną” 1 (1856), nr 1, s. 1–2.
- „X.Y.Z.”, *Kartka z dziejów kraju i Kościoła katolickiego w Polsce rosyjskiej*, t. 3, Poznań 1891.
- Коган М.С., *Очерки по истории шахмат в СССР*, Москва–Ленинград 1938.
- Петров А., *Руководство к основательному познанию шахматной игры, или Искусство обыгрывать всех в простыя шашки*, Санкт-Петербург 1827.
- Петров А., *Шахматная игра, приведенная в систематический порядок, с присовокуплением игор Филидора и примечание на оныя*, Санкт-Петербург 1824.

Opracowania

- Bar A., *Duchńska Seweryna z Żochowskich 1 v. Pruszkowa*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 440–441.
- Biblioteka Rzemieślnika Polskiego*, http://karo.umk.pl/K_3.02/Exec/z2w_f.pl?kl=12910-1558522005&al=x&priority=&uid=&dist=2&lok=&liczba=5&pubyearh=&pubyearl=&lang=pl&bib=NUKAT&detail=5&pp=1&qt=F&si=0&pm=b&st1=stBiblioteka%20Rzemie%20C5%9Blnika%20Polskiego&di=sBiblioteka%20Rzemie%20C5%9Blnika%20Polskiego (dostęp: 22.05.2019).
- Bieńkowski W., *Libera Anna*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Wrocław 1972, s. 279–280.
- Bratkowski S., Orłowski B., *Miecznikowski Aleksander Mikołaj*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, Wrocław 1975, s. 734–735.
- Burkot S., *Sabowski Władysław*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993, s. 248–250.
- Chimiak Ł., *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim (1863–1915). Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999.
- Ciechanowska Z., *Krajewski Aleksander Albert*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 103–105.
- Dąbkowski W., *Matwiej Bezkiżkin i ostatnia faza powstania styczniowego w Opoczyńskim*, „Przegląd Historyczny” 68 (1977), nr 3, s. 471–485.
- Deresz E., *Pietkiewicz Antoni*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26, Wrocław 1981, s. 150–152.
- Dereżyński M., *Grajnert Józef*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960, s. 535.
- Djakow W., Miller I., *Ruch rewolucyjny w armii rosyjskiej a powstanie styczniowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.

- Dziedzic L., *Gubernator kielecki Konstanty Chlebnyk i jego wspomnienia z Kielc*, „Studia Muzealno-Historyczne” 3 (2011), s. 183–204.
- Giełżyński W., *Prasa warszawska 1661–1914*, Warszawa 1962.
- Gospodarek T., *Walka o kulturę narodową ludu na Śląsku (1815–1863)*, Wrocław 1968.
- Gzella A.L., *Ścisłowska Zofia*, w: *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 2, red. T. Radzik, A. Witusik, J. Ziółek, Lublin 1996, s. 275–276.
- Janas M., *Spoleczno-edukacyjna działalność zgromadzenia siostr felicjanek w Warszawie w latach 1854–1864*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” (2018), nr 1–2, s. 195–213.
- Jarnecki M., *Agaton Giller (1831–1887)*, Kalisz 2016.
- Kaniowska-Lewańska I., *Lewocka z Lipińskich Katarzyna*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Wrocław 1972, s. 254–255.
- Kaniowska-Lewańska I., *Stanisław Jachowicz. Życie, twórczość i działalność*, Warszawa 1986.
- Kawyn S., *Korzeniowski Józef*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 169–172.
- Kieniewicz S., *Hennel Adolf*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 394–395.
- Konarska-Pabiniak B., *Seweryna Duchyńska – literatka i patriotka*, „Notatki Płockie” 60 (2015), nr 2, s. 11–17.
- Konarski S., *Machczyńska Antonina*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 626–627.
- Konarski S., *Papłowski Jan*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25, Wrocław 1980, s. 175–177.
- Król S., *Cytadela Warszawska. X Pawilon – carskie więzienie polityczne (1833–1856)*, Warszawa 1969.
- Kukulski J., *Donacje paskiewiczowskie w okresie reform agrarnych*, Kielce 1987.
- Kulczycka-Saloni J., *Prasa podziemna powstania styczniowego*, „Kwartalnik Prasoznawczy” 2 (1958), nr 3, s. 9–27.
- Lato S., *Oblicze ideowe tajnej prasy czerwonych*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1 (1962), s. 128–154.
- Litmanowicz W., Giżycki J., *Szachy od A do Z*, t. 2, Warszawa 1987.
- Łossowski P., Młynarski Z., *Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1959.
- Matysik R., *Agaton Giller – redaktor „Czytelnicy Niedzielnej”*, w: *Drogi Polaków do niepodległości. W 150. rocznicę powstania styczniowego*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, W. Śliwowska, Warszawa 2015.
- Niebelski E., *Śladami wielkiego szachisty*, „Tygodnik Nadwiślański” 13 (1993), nr 33, s. 8.
- Niebelski E., *W dobrach Ossolińskich. Klimontów i okolice*, Klimontów 1999.
- Pajak J.Z., *Podziały terytorialne na terenie regionu świętokrzyskiego w okresie zaborów*, „Między Wisłą a Pilicą” 14 (2013), s. 37–64.
- Petrani A., *Kasata klasztoru ss. Felicjanek w Warszawie w 1864 r. w świetle źródeł rosyjskich*, „Nasza Przeszłość” 35 (1971), s. 153–162.
- Petrozolin-Skowrońska B., *Inteligencja Warszawy przed powstaniem styczniowym (portret zbiorowy reprezentacji)*, w: *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia*, [t.] 4, red. R. Czepulski-Rastenis, Warszawa 1985, s. 33–98.
- Powstanie styczniowe. Strażnica (1 lipca 1861 – 22 maja 1863)*, <https://www.bn.org.pl/powstanie/index.php?url=straznica> (dostęp: 24.05.2019).
- Poznański K., *Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831–1869. Lata zmagania i nadziei*, t. 2: *Szkoły rzemieślniczo-niedzielne*, Warszawa 2001.
- Ramotowska F., *Warszawa Przedstyczniowa. Przebudzenie: „rewolucja moralna”*, oprac. D. Lewandowska, M. Osiecka, Warszawa 2018.
- Red., *Heurich Jan Kacper*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 489–490.

- Reychman J., Turowicz M., *Gralewski (Grala, Gralak) Mateusz*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960, s. 540–541.
- Romankówna M., *Gosselin Emilia*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960, s. 357.
- Romankówna M., *Sprawa entuzjastek*, „Pamiętnik Literacki” 48 (1957), nr 2, s. 516–537.
- Rudzka W., *Chmurzyński Leon*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 344.
- Rzadkowska H., *Marian Langiewicz*, Warszawa 1967.
- Sandel J., *Hirszel (Hirschel) Władysław*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 531.
- Skreń R., *Siwski Edward*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 621–623.
- Skreń R., *Skimborowiczowa z Sokołowskich Anna*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 38, Warszawa–Kraków 1997–1998, s. 162–163.
- Sokoł K., Sosna A., *Stulecie w kamieniu i metalu. Rosyjskie pomniki w Polsce w latach 1815–1915*, Moskwa 2005.
- Stawiarska T., *Helena Tarczyńska – nauczycielka, społeczniczka, późna „Entuzjastka” (1850–1935)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 66 (2018), nr 2, s. 207–224.
- Szczerbiński J., *Człowiek swoich czasów (Agaton Giller)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 30 (1991), nr 3–4, s. 50–55.
- Śliwowska W., *Organizacja pomocy dla ofiar represji postyczniowych*, „Przegląd Historyczny” 82 (1991), z. 1, s. 93–105.
- Tomaszewski E., *Kucz Karol*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, s. 66–68.
- Tomaszewski E., *Prasa Królestwa Polskiego i ziem litewsko-ruskich okresu międzypowstaniowego (1832–1864)*, w: *Prasa polska w latach 1661–1864*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 110–198.
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Rosyjskie przyjaciółki narodu polskiego w latach sześćdziesiątych XIX stulecia*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego” 16/17 (1956), nr 3–4, s. 116–156.
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Z umiłowania. Opowieść biograficzna o Wandzie z Wolskich Umińskiej (1841–1926)*, Lublin 1973.
- Werner M., *O Honorat Koźmiński kapucyn 1829–1916*, Warszawa 1972.
- Zahorska J., *Frankowski Jan*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, Kraków 1948–1958, s. 93.
- Zawadzki H.S., *Józef Bogdan Wagner. Dyrektor tajnych drukarni Rządu Narodowego w Powstaniu Styczniowym*, Toruń 1987.
- Александр Петров, http://xn--80aaa5asd7agcy5a.xn--p1ai/Bases/Enz/P/PETROV_A/informacja.pdf (dostęp: 27.05.2019).
- Берг Н.[В.], *Петров в плену у польских инсургентов*, „Шахматы в СССР” (1988), № 5, s. 28–29.
- Герб баронов Истровых, <https://gerbovnik.ru/arms/5839.html> (dostęp: 23.06.2019).
- Леонидов М.С., *Погодин, Василий Васильевич*, https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/Погодин (dostęp: 16.05.2019).
- Линдер И.М., *А.Д. Петров. Первый русский шахматный мастер*, Москва 1952.
- Нудельман Д.М., *Александр Петров. Человек и шахматный мастер*, „Художественный вестник. Годовой Российский Историко-Искусствоведческий Журнал Для Любителей Старины” (2018), № 5, s. 5–40.
- Нудельман Д.М., *Краткая история родословной Петрова Александра Дмитриевича*, s. 17–26, <https://studylib.ru/doc/453359/podvigi-slavnyh-predkov--2012-> (dostęp: 26.05.2019).

- Нудельман Д.М., *Псковские корни шахматиста А. Д. Петрова (в продолжение разговора)*, „Псков” (2014), № 41, s. 98–101.
- Нудельман Д.М., *Поправки к биографии. К 215-летию со дня рождения А.Д. Петрова*, „64-Шахматное обозрение” (2014), № 1, s. 74–75.
- Свиридова С.Л., *Псковские корни шахматиста А.Д. Петрова*, „Псков” (2012), № 36, s. 115–123.
- Сокол К., *Монументальные памятники Российской Империи. Каталог*, Москва 2006.

Izabela Krasinńska, dr hab. w dziedzinie nauk humanistycznych w dyscyplinie bibliologia i informatologia, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, bibliolog, prasoznawca, historyk. Zainteresowania badawcze: historia książki i prasy do 1939 r., prasa abstynencka w latach 1843–1939, współczesne polskie periodyki abstynenckie, historia uzależnień, historia społeczna, gospodarcza, kultury, historia wychowania (izabela.krasinska@ujk.edu.pl).

Izabela Krasinńska, Dr hab. in bibliography and informatology, Jan Kochanowski University in Kielce; bibliologist, press specialist, historian. Her research interests cover: book and press history prior to 1939, abstinence press in 1843–1939, contemporary Polish abstinence periodicals, history of addictions, social history, history of economy, culture, history of education (izabela.krasinska@ujk.edu.pl).

Piotr Sławiński, dr nauk humanistycznych w zakresie historii, Archiwum Państwowe w Kielcach, Oddział w Sandomierzu, historyk, regionalista. Zainteresowania badawcze: dzieje oświaty i kultury religijnej Sandomierszczyzny, prasa w Sandomierzu (slawinski@wp.pl).

Piotr Sławiński, PhD in history, State Archives in Kielce, Branch at Sandomierz, historian, regionalist. His research interests are: history of education and religious culture of the Sandomierz Region, the press in Sandomierz (slawinski@wp.pl).